

Єрмоленко С. І.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ВОКАТИВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ ОКСАНИ ЗАБУЖКО)

Анотація. У статті передбачено детальний розгляд вокатива сучасної української мови в художньому тексті. Дослідження містить історію вивчення вокатива у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці. Специфіку сучасного вокатива відображено через прозові твори Оксани Забужко як яскравого представника українського постмодерного напрямку. Вокатив прозових творів письменниці досліджується як із функціонального, так і з граматики-семантичного підходів.

Ключові слова: вокатив, вокативне речення, кличний відмінок, звертання, грамема, апеляція, клична форма.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена підвищеною увагою сучасної лінгвістики до вивчення специфіки мовлення, зокрема потребою детального висвітлення сутності, різновидів, засобів вираження, структурних, семантичних і функціональних характеристик вокативів у сучасній українській мові. Одиниці структури мови, які виконують у ній функцію називання адресата мовлення, здавна перебували у полі зору вчених-мовознавців, хоча наукова інтерпретація статусу та функцій форм кличного відмінка, особливостей граматики вираження в роботах українських дослідників суттєво відрізнялися.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям статті стали праці таких вітчизняних і зарубіжних учених із дослідження вокатива: О. Безпояско, Ф. Бацевича, П. Дудика, О. Ветрової, І. Вихованця, К. Городенської, С. Єрмоленко, А. Загнітка, І. Кучеренка, І. Матвіяса, О. Єсперсена, О. Потебні, М. Скаба, Є. Тимченка, К. Шульжука, В. Явора та ін. (із формально-граматичного і семантико-синтаксичного боку); І. Бойка, Ю. Вольської, М. Гринишин, Н. Данилюк, О. Межова, А. Каратаєвої та ін. (із функціонально-структурного боку).

Вокатив із семантико-синтаксичного боку досліджували М. Скаб (семантико-синтаксична варіативність вокатива в українській мові) [1], із формально-граматичного – П. Дудик (звертання-речення в сучасній українській мові) [2], із функціонально-структурного – М. Гринишин (вокативні речення в асиметричних ситуаціях спілкування) [3], І. Бойко (семантичні типи вокативів як джерело характеристики мовної особистості) [4], О. Межов (функціональне навантаження вокативів у поетичних творах Василя Стуса) [5], Ю. Вольська (неелементарні прості речення з вокативними синтаксемами, реалізація у творах Т. Шевченка) [6], А. Каратаєва (український вокатив у текстовій структурі історичного роману «Диво» Павла Загребельного) [7], Н. Данилюк (семантико-стилістичні особливості народнописаних звертань) [8] та ін.

Одним із найменш досліджених в українському мовознавстві у цьому колі проблем є питання граматики-семантичних і функціональних параметрів вокатива у сучасній українській мові.

Мета статті полягає у визначенні особливості вокативна на матеріалі творчості Оксани Забужко.

Досягнення мети передбачає такі завдання:

1) розкрити зміст понять: *вокатив, звертання, кличний відмінок, вокативне речення, грамема, апеляція, клична форма;*

2) систематизувати вокативи за граматики організації і за ступенем вияву семантики на матеріалі художніх текстів Оксани Забужко;

3) проаналізувати особливості функціонування вокативів у художніх текстах на матеріалі прози Оксани Забужко.

Виклад основного матеріалу. У традиційній лінгвістиці переважає матеріалістичний підхід до формування та структурування граматики системи мови, тому наявність вокатива визначає флексія. Отже, описуючи спільнослов'янський і спільнослов'янський періоди, учені однозначно розглядають вокатив серед форм словозміни імен, трактуючи його як граматику форму в межах категорії відмінка. Цей підхід зберігається у східнослов'янській лінгвістиці до першої половини XIX століття. У ці часи номінацію «звертання» вживали як синонімічну до номінації «кличний відмінок», а звертання розглядали серед відмінкових форм. Етимологічно прозора назва вказувала на специфічну функцію, яку виконують іменники в цій формі. Так, Ф. Буслаєв, услід за О. Востоковим та Г. Гречем, кваліфікує кличний відмінок як прямий і незалежний, а синтаксичну функцію його форм визначає як один із засобів вираження взаємних стосунків між особами, що говорять, у складі речення. У подальшому ситуація з визнанням особливого кличного відмінка ускладнюється тим, що в російській мові спеціальні флексії кличного поступово занепадають, їх починають трактувати лише як факт історії. Натомість специфічні флексії вокатива стають однією з важливих ознак української мови, тому вивченню різних аспектів функціонування вокатива вчені приділяють досить багато уваги. Варто також наголосити на тому, що визначення або невизначення особливого кличного відмінка з часом дедалі частіше пов'язують із певними ідейно-політичними настановами того чи іншого автора, його тяжінням до західноєвропейської або російської мовознавчої традиції. Наприклад, відсутність специфічних закінчень у всіх формах іменника середнього роду в однині (а також у всіх іменниках, які вжито у формі множини) зумовила спроби тлумачити деякими вченими вокатив як неповноцінний, тому запроваджувався номінатив «клична форма». Білоруські лінгвісти (услід за російськими) схилиються до тлумачення вокативних форм як архаїчних для сучасного мовця. Проте останнім часом з'явилися праці і серед білоруських учених, які докладають зусиль до максимального відродження специфічних граем вокатива.

Досить довгу і цікаву історію має вивчення вокатива українськими мовознавцями. У повній відповідності до класичних

граматичних канонів, уже в перших граматиках української мови вокатив тлумачили як член відмінкової парадигми іменника, що посідає п'яту позицію у реєстрі відмінкових форм.

У процесі вивчення мовознавцями вокатива увагу привертає обмеженість у використанні флексій: тільки іменники чоловічого і жіночого роду, які є переважно іменами, назвами осіб, окремими персоніфікованими номінаціями істот, предметів, явищ. Це зумовило переміщення його в парадигмі відмінювання на останню сьому позицію, а пізніше й переведення в категорію «клична форма».

О. Потебня, глибоко проаналізувавши семантику й особливості матеріальної презентації граматичного значення кличного відмінка, сформулював кілька ідей, що стали етапними у встановленні морфолого-синтаксичного статусу вокатива. О. Потебня звернув увагу науковців на те, що кличний відмінок у реченні узгоджується з 2-ю особою дієслова. Погляди О. Потебні творчо розвивали Є. Тимченко, І. Кучеренко, М. Скаб та ін. І. Кучеренко стверджує, що вокатив може бути підметом, прикладкою й одночленним спонукальним реченням. Визначення кличного відмінка (як звертання) зовсім не розкриває якісної характеристики цієї форми, при цьому яскраво не виражає його особливості члена речення й специфіка його граматичної семантики [9, с. 23]. Очевидно, що потрібним є визначення звертання як згорнутого висловлювання, що має потенційну предикативність, міра якої може бути різною. Уходячи до складу інших речень, звертання, на думку деяких лінгвістів, послаблюють власну самостійність і предикативність, перетворюючись на несамостійні кличні модифікації, які називають звертаннями. Напр.: *Добре питання, Дарино, дякую* [10, с. 80]; *Хіба «правильно» – це завжди легко, Дарусю?..* [10, с. 301]; *... та хрін із ними, з харчами, чоловіче, скільки того життя* [11, с. 44]; *який тоді нас, мій брате, чекає посмертний суд?* [11, с. 49].

Особливої уваги вимагає аналіз звертань, основним призначенням яких є концентрація уваги слухача-адресата, напр.: *Пане Миколо, що тут мається на увазі?* [11, с. 49]; *Люди! Втікайте, горить!* [11, с. 72].

Реченням, ускладненим звертаннями, властивий різний ступінь напівпредикативності. Мінімальний ступінь напівпредикативності мають інтерпозиційні звертання, виражені іменником без супровідних залежних слів, напр.: *Ох, зайчисько... Теплий який...* [10, с. 254]; *Короч, Адько* [10, с. 252]; *Юрко! – зойкнула вона подумки* [10, 316]; *Мам* [10, с. 283]; *Андріанамброзійч!..* [10, с. 388].

Загальна синтаксична функція звертання полягає у називанні адресата мовлення. Ця функція не є однорідною, що спричинює різноманітність синтаксичних відношень звертань із реченням. Синтаксичні відношення звертань із реченням не є формами простих (із погляду вираження синтаксичних зв'язків) відношень, у які вступають слова, які традиційно називають членами речення.

Природним для української мови є звертання в кличному відмінку. Але наявність морфологічного показника кличного відмінка не є єдиним виразником синтаксичної функції звертання. Напр.: *О Господи!* [11, с. 300]; *Господи, за що?* [11, с. 262]; *... або, крий Боже, зоставатися наодинці* [11, с. 248]. Основними граматичними показниками синтаксичної функції звертання є інтонація і синтаксична позиція в реченні. Пор.: *... щоб показати – дивись, Андріане, оце наш дім* [10, с. 431]; *Лайно ти, Вадиме* [10, с. 433]; *Мишко, хе-хе, Миш-*

ко Грицюк, бідолаха... [10, с. 419]. Можливі повтори як засіб концентрації уваги на адресаті мовлення. Вокатив у середині речення концентрує увагу на змісті тексту, тоді як адресат мовлення нібито відходить на другий план.

Семантико-граматична функція звертань (як позначень адресатів мовлення) має різні форми вияву (залежно від характеру висловлення-звертання). Власне звертання, що виступають як назви конкретних адресатів мовлення, як форми вольових виявлень мовця, набирають цих властивостей у зв'язку з тим, що є компонентами безпосереднього звернення однієї особи до іншої. Стаючи формами вольових виявлень мовців, такі звертання мають викликати реакцію-відповідь, особливо під час звертання до живих істот (персоніфіковані предмети і явища (як адресати мовлення) є, як правило, тропічними поетичними засобами). Звернення (як активний процес комунікації) має кілька форм вираження у мові, що зумовлює різні синтаксичні форми власне звертань у реченні.

Найвиразнішими є власне звертання в імперативно-наказових реченнях, у яких присудки стоять у наказовій формі, напр.: *...і тому, знову й знову, вийди з класу, Скальковська!* [11, с. 250]; *Адька, та давай уже швидше, я здихаю з голоду!* [11, с. 234]; *Мамо, вибач, я тебе переб'ю* [10, с. 346]; *Дай спокій, Дарино!* [10, с. 609].

Паузне виділення таких звертань не є значним, крім тих випадків, коли вони стоять на початку речення або вжиті як прикладки до особового займенника в ролі підмета. Але препозитивне звертання в імперативно-наказових реченнях не має, як правило, такої інтонаційної виділеності, яка зумовлювала б його відокремлення від речення, що властиво іншим формам власне звертань.

Власне звертання функціонують також у питальних реченнях із модальним значенням прямої питальності. Напр.: *Тату, що ти таке дурне кажеш?!* [10, с. 668]; *Ну й не дурена ви після цього, пані Дарино, Дарино Анатолійвно?* [11, с. 723].

Звертання в таких конструкціях мають виразніше інтонаційне виділення. На них частіше припадає інтонаційна вершина речення, особливо помітна тоді, коли звертання стоїть наприкінці, що порушує висхідно-спадний інтонаційний контур речень прямої питальності. Інтонаційне виділення звертань, ужитих у конструкціях прямого питання, зумовлює можливе відокремлення від речення. Напр.: *Хто він, у біса, такий, Вадиме?..* [2, с. 581]; *Вип'ємо за що, Вадиме?* [2, с. 612]; *Нащо ти мені все це розказуєш, Вадиме?..* [2, с. 604].

Власне звертання функціонують як позначення конкретних адресатів мовлення і в ситуаціях розповідного діалогічного мовлення. Напр.: *Привіт, дорогуша. – Привіт, Антосю. Рада тебе чути* [2, с. 802].

Звертання, вжиті в індикативі, частіше виступають як прикладки при особових займенниках, маючи яскраве емоційне забарвлення (як засіб кваліфікації об'єкта звернення). Пор.: *Задушив би. В обіймах. Ніжно. Ні, скидаю капелюха. Цілую ручки ясній пані, респект, повний респект. Гоцинська, підла ти бабо, візьми мене до себе, га?* [2, с. 810].

К. Шульжук різновидом субстанціальних синтаксем вважає вокативні, в яких морфологічна непохідність часто поєднується із семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми є результатом об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду речень у просте ускладнене. Це передусім конструкції, в яких кличний відмінок поєднується з наказовим способом дієслова, напр.: *Хлопчино, прощай; Хлопці, про-*

цавайте. Синтаксеми у формі кличного відмінка за семантико-синтаксичною природою є складними, оскільки, з одного боку, вказують на адресата вольової дії мовця, а з іншого – на суб'єкта потенційної дії співрозмовника [12, с. 204].

Для характеристики явища апелювання в сучасній українській мові було використано метод суцільного відбору з прозових текстів Оксани Забужко: «Музей покинутих секретів» (2010), «Гут могла б бути ваша реклама» (2014). Загальний обсяг проаналізованих сторінок прози Оксани Забужко складає 1252 та понад 1007 мікроконтекстів з апелюваннями.

У різноманітні мовних явищ вокатив (у синтаксичній традиції – звертання) посідає чільне місце не тільки через унікальність своєї структури, специфіку семантики та граматичного вираження, а й надзвичайно широке стилістичне використання. Унікальність вокативів сучасної української мови є незаперечною, але останнім часом відбулися зрушення у функціональному використанні звертання. Це особливо чітко прослідковується в сучасних українських прозових творах, зокрема у творчості Оксани Забужко. Вокативи формують значну кількість ускладнених простих структур, тому без комплексного дослідження цього явища не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього не є можливою побудова викінченої граматичної теорії.

Загалом, у лінгвістиці до визначення статусу звертання та його функціонального навантаження є кілька підходів. Суть усіх підходів зводиться до того, що треба вважати звертання членом речення. Ми підтримуємо традиційну думку, що звертання – це внесення, тому є ускладненням простого речення.

Уважаємо, що основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування, тому в сучасних прозових творах, зокрема в аналізованих творах Оксани Забужко, частотність використання звертань велика, але, на жаль, прослідковується тенденція, яка пов'язана з активним продукуванням знижено-експресивних синтаксем. Як звертання часто вживаються імена, прізвища і под., іноді звертання перестає називати конкретну особу або предмет, тоді воно трансформується у вставне модальне слово або навіть у вигук.

Для художніх творів Оксани Забужко характерні вокативні речення, які майже завжди містяться наприкінці висловлювання, характеризуються більшою самостійністю (ніж звертання). За змістом і функцією виділяють такі основні групи вокативних речень:

- а) речення, які називають адресата мовлення з метою повернення його уваги;
- б) речення з виразною спонукальною функцією;
- в) речення, що виражають емоційні реакції мовця на дії та слова співрозмовника.

У прозі Оксани Забужко найчастіше трапляються вокативні речення першої групи, тому що адресант хоче привернути увагу, викликати певні емоції, а лише потім спонукати до дії адресата.

Вокативним реченням властива спонукальна інтонація, бо його комунікативне завдання – привернути чиюсь увагу до мовленого далі.

Межі між звертаннями і вокативними реченнями надзвичайно рухливі та динамічні. Перехідну сферу утворюють речення, яким властивий середній рівень предикативності. Такими є звертання, які не тільки називають адресата мовлення, але й подають його напівпредикативну характеристику. Сюди належать звертання, що виражені словами або словосполученнями, для яких властива якісно-оцінна семантика.

Одним із найважливіших чинників посилення предикативності звертань є поширеність у художніх текстах Оксани Забужко.

Чим більше ускладнене саме звертання означуваними словами, тим більше в структурі звертання потенційної предикативності, оскільки будь-які атрибутивні словосполучення легко трансформуються в предикативні.

Потреба у використанні вокативних номінацій зумовлена як діалогічним мовленням, так і задумом автора. У дослідженні ми об'єднали вокативи у дві найзагальніші категоріальні групи: вокативи на позначення істот та неістот. У кожній із зазначених семантичних груп виділили семантичні поля. У семантичній групі істот помітним явищем лексики мовної особистості сучасних Оксани Забужко є семантичне поле сакральних онімів.

Сакральньо-маркована лексика посідає у семантичному полі прозових творів помітне місце. Сакральні оніми під час нашарування додаткової конотації не втрачають зв'язку власних назв із денотатом. Теонім виражає безпосереднє звернення до *Бога, Господа, Отця*. Значна ж кількість вокативів, виражених теонімом *Бог*, уплетена у вербальні конструкції типу *дай Боже, прости Господи, крий Боже, Боже збав, борони Боже, бігме-Боже*, де вокатив функціонально близький до вигуку.

У прозових творах Оксани Забужко теоніми трапляються дуже часто, вони передають як пряме звернення до Бога адресантів, так і є вигуками, які пов'язані з певним емоційним станом мовця.

Другим найпоширенішим семантичним полем є антропоніми. Їх ми класифікували за статтю (*мужчина, чоловіче, хлопці, дівчинко, дівоньки, дівко, дівушка, ребята, чоловіче добрий*); за узагальненими статусними ознаками (*красний пане, подруго, леді й джентльмени*); за родинними зв'язками (*мамо, мам, ма, мамочко, тату, тато, братіку, сестрички, сестро, сестри мої, моя люба сестра*); за апелюцією до коханої людини (*мале, маленька, малятко, кохане моє, милий, малятко ти моє, коханий, любов моя, люба*) тощо.

Вокатив у прозі Оксани Забужко вживається переважно у препозиції однокомпонентний (вокативи типу «іменник» або «субстантивований прикметник») чи двокомпонентний (вокативи типу «іменник + іменник» або «прикметник + іменник», або «займенник + іменник»), рідко трикомпонентний (вокативи типу «займенник + прикметник + іменник») або багатокомпонентний (вокативи типу «займенник + прикметник + іменник + іменник»), іноді вокатив уживається у постпозиції або інтерпозиції, його первинною є функція адресата мовлення і потенційного суб'єкта дії.

Висновки. Отже, у текстах прозових творів Оксани Забужко послуговуються кличним відмінком власних назв чи загальних назв осіб (це стосується назв на позначення родинних стосунків, соціального стану чи сфери занять); вживаються у реченнях найчастіше вокативи і вокативні речення у препозиції, приблизно з однією частотністю у постпозиції та інтерпозиції; найчастіше письменниця послуговується вокативами у первинній своїй функції – функції адресата мовлення і функції потенційного суб'єкта дії; це стосується й ускладнених вокативів, причому з-поміж ускладнень вокативів найбільше поширені ускладнення означенням (вокативи типу «іменник + прикметник», «іменник + займенник»), власною назвою, а також вокатив типу «іменник + іменник». Специфічними рисами використання Оксаною Забужко вокативів у прозових творах є кличний відмінок неістот та субстантивованих прикметників.

Окрім того, наше дослідження вокативів підтвердило думку про те, що засоби звертання відображають соціальний і духовний стан суспільства, тому подальші наукові розвідки передбачають ґрунтовне вивчення актуального членування висловлювань із вокативами у сучасних прозових творах українських митців, що дасть змогу здійснити вичерпний функціональний аналіз цих синтаксичних одиниць.

Література:

1. Скаб М.С. Історія дослідження кличного відмінка у східнослов'янській лінгвістиці. Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених 100-річчю від дня народження професора Стефана Пилиповича Самійленка. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. С. 116–128.
2. Дудик П.С. Звертання-речення в сучасній українській мові. Українська мова і література в школі. 1971. № 5. С. 37–43.
3. Гринишин М. Вокативні речення в асиметричних ситуаціях спілкування. URL: <http://mova.dn.ua/lingvistichni-studiy> (дата звернення 28.11.2018).
4. Бойко І.О. Семантичні типи вокативів як джерело характеристики мовної особистості (на матеріалі художнього дискурсу). Науковий вісник кафедри Юнеско КНЛУ: Серія Філологія. Педагогіка. Психологія. 2013. Вип. 27. С. 102–106.
5. Межов О.Г. Функційне навантаження вокативів у поетичних творах Василя Стуса. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». 2014. Випуск 44. С. 181–188.
6. Вольська Ю. Неелементарні прості речення з вокативними синтаксеми, їх реалізація у творах Т.Г. Шевченка. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37434/29-Volska.pdf?sequence=1> (дата звернення 28.11.2018).
7. Каратаєва А. Український вокатив у текстовій структурі історичного роману «Диво» Павла Загребельного. URL: <http://mova.dn.ua/lingvistichni-studiy> (дата звернення 28.11.2018).
8. Данилюк Н. Семантично-стилістичні особливості народнопісенних звертань. Українська мова. 2011. № 4. С. 32–39.
9. Кучеренко І.К. Актуальні проблеми граматики. Львів: Світ, 2003. 228 с.
10. Забужко О.С. Музей покинутих секретів: Роман. Київ: Факт, 2010. 832 с.
11. Забужко О.С. Тут могла б бути ваша реклама: збірка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 320 с.
12. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

Ермоленко С. И. Вокатив в современном украинском языке (на материале прозы Оксаны Забужко)

Аннотация. В статье предусмотрено детальное рассмотрение вокатива современного украинского языка в художественном тексте. Исследование содержит историю изучения вокатива в отечественной и зарубежной лингвистике. Специфика современного украинского вокатива отражена в прозе Оксаны Забужко – яркого представителя украинского постмодернистского направления. Вокатив прозаических произведений писательницы исследуется как с функционального, так и грамматико-семантического подходов.

Ключевые слова: вокатив, вокативное предложение, звательный падеж, обращения, грамемы, апелляция, звательная форма.

Yermolenko S. Vocative of the modern Ukrainian language (based on Oksana Zabuzhko's prose works)

Summary. The article provides a detailed review of vocative in the modern Ukrainian language in the literary text. The study contains history of studying vocative in domestic and foreign linguistics. The specificity of modern vocative is reflected through the prose works of Oksana Zabuzhko who is a prominent representative of the Ukrainian postmodern literature. Vocative of the writer's prose works is studied both with the functional and grammatical-semantic approaches.

Key words: vocative, vocative sentence, vocative case, address, grammeme, appeal, vocative form.